

Др НЕДА НЕДОМАЧКИ

ОБЛИК, ОПРЕМА И ПОВЕЗ
ЈЕВРЕЈСКИХ КЊИГА

Dr NEDA NEDOMAČKI

FORME, APPAREIL ET RELIURE
DES LIVRES HEBRAIQUES

ПОСЕБАН ОТИСАК
TIRAGE À PART

МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНЕ УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК

18

Београд 1974

ОБЛИК, ОПРЕМА И ПОВЕЗ ЈЕВРЕЈСКИХ КЊИГА

Др Вигосава НЕДОМАЧКИ

Једна од основних карактеристика јеврејских књига јесте да још и данас важе многи прописи настали у античкој јеврејској држави о материјалу за писање, облику књиге, начину писања, о чувању, опреми, растурању и читању књига, као и о поступку са оштећеним књигама. То је традиција дуга преко 3000 година. С обзиром да је у време настајања тих прописа искључиви облик књиге код Јевреја био свитак, то су се и прописи о опреми односили само на њих. У Старом Завету и у Талмуду¹ се не помињу јеврејске књиге у облику кодекса, сем што се на једном месту у Талмуду (Lam. R. 1, 14) помиње постојање једног текста, тзв. пинкас,² на 24 дрвене плоче пресвучене воском. Јеврејски текстови добили су облик кодекса крајем старог века у јеврејским заједницама које су живеле у хеленизираној средини, у првом реду у Египту под Птоломејевићима и Римљанима, преузимајући утицаје паганске околине како за облик тако и за украшавање и повез кодекса, уносећи у то само неке своје особености. Од V века већина старозаветних текстова у приватној употреби, као и делови касних талмудских текстова, имали су облик кодекса. За синагогалну употребу, а делимично и за учење по школама и рабинским академијама, остали су искључиво свици.

Свака старозаветна књига била је првобитно написана на једном или више засебних свитака. Петокњижје (хебр.: Т о р а — „Учење“, или С е ф е р Т о р а — „Књига Учења“) је за потребе читања у синагогама још последњих векова старе ере исписивано најчешће на једном свитку, док је за читање у школама и код кућа било подељено на пет свитака. Свици су се одмотавали хоризонтално, а текст, сложен у ступце са кратким хоризонталним редовима, читао се с десна на лево.

Прописи о изради свитака Петокњижја и других литургијских свитака тачно утврђују висину и ширину стубаца, размак међу њима, ширину горње и доње маргине, као и размак из-

1 Свитак Јестире (Мегилат Естер), пергамент у сребрној кутији, дуж. 13 см, XIX в.

1 Megilat Esther, parchement en boîte d'argent, long. 13 cm. 19e siècle. JIM M—53

¹ Талмуд је најобимније дело старе јеврејске рабинске литературе, састављен из два зборника: М и ш н е и Г е м а р е. Мишна је зборник старих, дотле неписаних јеврејских закона насталих током низа векова из примене прописа Петокњижја у свакодневном животу. Довршен је око 200. г. н. е. Гемара је зборник допуна и коментара Мишне насталих током наредна два века по њеном довршењу. Тако је око 425. године довршен тзв. „Палестински Талмуд“. Упоредо са њим стварао се у Вавилонији (пој персијском влашћу) у развијеним јеврејским рабинским академијама тзв. „Вавилонски Талмуд“, довршен почетком VI в.

² Пинкас (од грчког Πινакс) је првобитно био само назив за плочу за писање пресвучену воском; касније се под тим називом подразумевао и свитак за писање, затим разни тефтери и, најзад, књига записника коју воде јеврејске општине, у коју се бележе сви важни догађаји и делатност у тим општинама.

између редова, речи и слова. Писало се трском и гушчијим пером, а мастило је израђивано од чађи и гуме, тзв. црно индијско мастило. Сви ти прописи су и данас на снази.

Да је, међутим, било и занемаривања појединих прописа показује и познати пример александријских Јевреја у време Птоломејевића, који су неке примерке старозаветних свитака исписивали златом. Рабини су такве свитке забрањивали за синагогалну употребу. Само су за приватну употребу постале омиљене књиге с орнаментима и минијатурама.

За две књиге није постојала забрана о изради минијатура: за Књигу о Јестири (хебр.: *Мегилат Естер*) и за Хагаду (хебр.: *Хагада shel Pesach*), причу о избављењу Израелићана из египатског ропства.

За преписивање старозаветних текстова, у првом реду Петокњижја, дозвољена је само употреба пергаментна и коже од ритуално чистих животиња (говеда, овце, козе, јелена, газеле, срне и антилопе), с тим што се код пергаментна исписивала унутрашња страна, а код обичне коже спољна. Пергамент и кожа су остали искључиви материјали за писање свитака Петокњижја и малих свитака Мегилат Естер и онда када је хартија ушла у општу употребу (сл. 1).

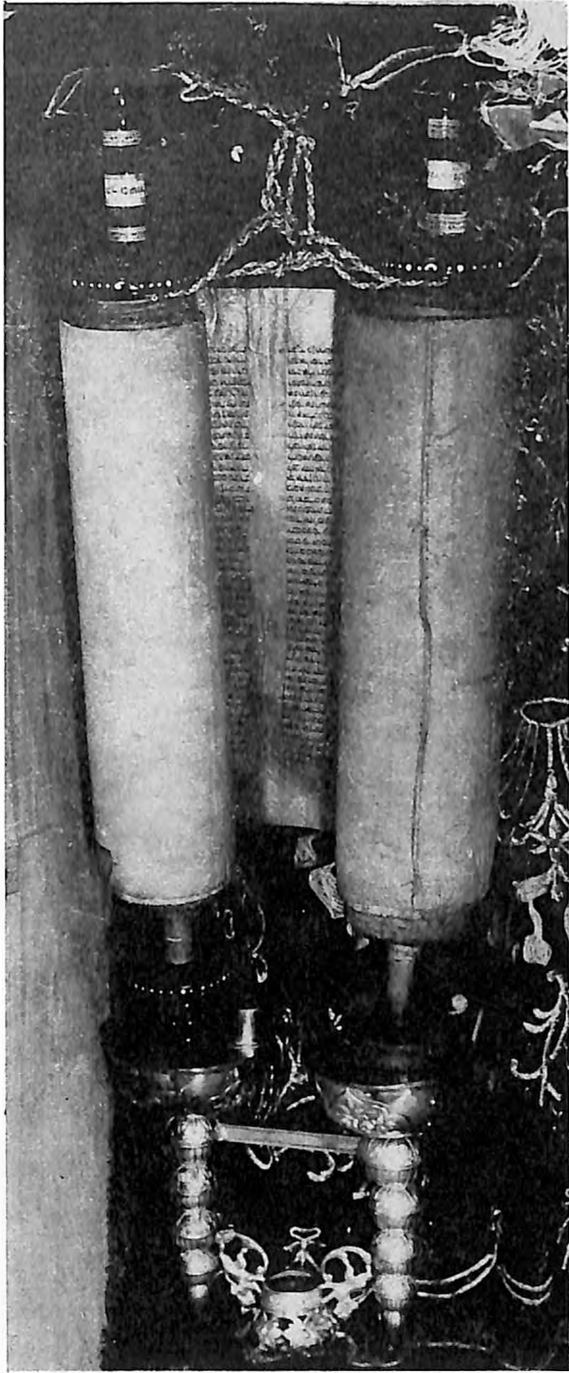
На оба краја свитка остављан је дужи неисписани део. Леви крај свитка се морао учврстити око једне дрвене дршке и када би се цео свитак затим смотао око ње, десни неисписани крај би послужо као заштитни омот за цео свитак. Само су за Петокњижје употребљаване по две дршке, причвршћене за оба краја свитка, тако да су се крајеви намотавали према средини свитка да би се лакше њиме руковало. Те дршке за Петокњижје се на јеврејском зову *е ца х а ј и м*, што значи „дрво живота” и даје им не само функционални већ и симболични значај (сл. 2). Да би се свитак правилно одмотавао, свака дршка има по два дрвена диска, чији размак зависи од ширине свитка³. Могу бити сасвим једноставно профилисани, или пак украшени инкрустацијама и резбарњем. Понекад се на доњим крајевима дршки урезује име дародавца, назив и место синагоге и година даривања, што није дозвољено записивати на самом свитку.

Када се из *Торе* не чита, на њу се ставља, односно навлачи опрема која се састоји углавном из пет делова (сл. 3). Сваки део је истовремено функционалан и декоративан. Прво се ставља повој (хебр.: *мапа*) — трака дужине 2 до 4 m од платна, свиле или сомота, понекад извезена или исликана, која држи чврсто свитак да се не одмота. У Источној Европи, у ашкенаским јеврејским заједницама, настао је обичај да се овај повој израђује од пелене мушког новорођенчета. Пелена се исецала на траке, које су затим састављане. На тако добијеној дугој траци, мајка детета или старија сестра су везле или сликале разне симболичне мотиве и текстове благослова за срећан живот новорођенчета (сл. 4). Затим се на Тору ставља навлака (хебр.: *меила*), различитог кроја, као кошуљица или огртач, обично од плиша или свиле, разних боја, са два прореза на горњем делу кроз које се протурају врхови дршки. Те навлаке су често богато извезене златном или сребрном срмом. Мотив веза су разни јеврејски симболи, од којих је скоро увек мотив двеју камених плоча са десет заповести, затим круна Торе, коју обично придржавају два афронтирана лава — симболи племена Јуде. Често се на овим навлакама извезе и посвета дародавца (сл. 5а). У сефардским (шпанским) и оријенталним синагогама је навлака обично од дрвета, у облику велике цилиндричне касете, пресечене вертикално по средини. С једне стране су те две полуцилиндричне половине касете спојене шаркама, а с друге је затварач. Свитак је у касети тако углављен да кад се отвори касета, свитак се у самом лежишту може одмотавати да би се из њега читао одговарајући одломак. Те касете су скоро увек исликане, споља и изнутра, понекад имају кожне украсе или уметнички обрађену металну оплату.

О врхове дршки Торе се, затим, качи танким ланцима штит Торе (хебр.: *тас*) (сл. 5б, 5 и 6). То је метална украсна плоча, најчешће од сребра, разноврсно орнаментисана, али скоро увек има основне симболе: заветне таблице, круну Торе са афронтираним лавовима и два стуба као реминисценцију на стубове Јахим и Боаз који су некада стајали испред улаза у јерусалимски храм. Та плоча симболише традиционални штит са 12 драгих каменова (за 12 јеврејских племена) који су носили на грудима првосвештеници јерусалимског храма до његовог разарања 70. године н. е. У доњем делу обично има мали отвор у који се убацују плочице са називом празника када се из одговарајуће Торе чита, јер синагоге обично имају више Тора — за читање суботом и за разне празнике. У томе је функционалност овог штита.

На једну од дршки качи се, такође помоћу танког ланца, мали показивач (хебр.: *ја д, тј. рука*) који има облик руке са испруженим кажипрстом (сл. 5и). Овај показивач се употребљава приликом читања свитка, јер је забрањено додиривање исписаних редова прстом. Забрани је дато верско тумачење: да је Тора света књига, те не сме бити оскрнављена додиром руке. У ствари, тиме се спречава отирање руком исписаних редова на свицима, који треба деценијама, па и вековима да служе за читање. Показивачи се најчешће израђују од сребра, понекад од

³ Величина свитака је одувек била различита. Језекиљ помиње (2,9) свитак тако мали да је могао стати у шапи. С обзиром да су рабини и учењаци увек носили са собом свитак Торе, чак и на путовањима, он је морао бити малог формата. У Јерусалимском храму и за синагогалну употребу свици су много већи (достигу и до једног метра ширине и до више десетина метара дужине).

3 Опрема за свитак Петокњижја: 1. навлака, 2. штит, 3. показивач и 4. круна.
3 Ornaments de la Tora: 1. meila, 2. tas, 3. jad, 4. keter. Iz zbirke JIM.

2 Свитак Петокњижја (Сефер Тора), јеленска кожа, дуж. 36,75 m × 0,5 m., вис. дршки 1,05 m. Босна, XVIII в.

2 Sefer Tora, cuir, haut. de ez haim 1,05 m., Bosnie, 18e siècle. JIM S—107

дрвета или слоноваче. Често је изнад шаке дата у рељефу наруквица или манжета, а кажипрст је понекад украшен прстеном с драгим или полудрагим каменом.

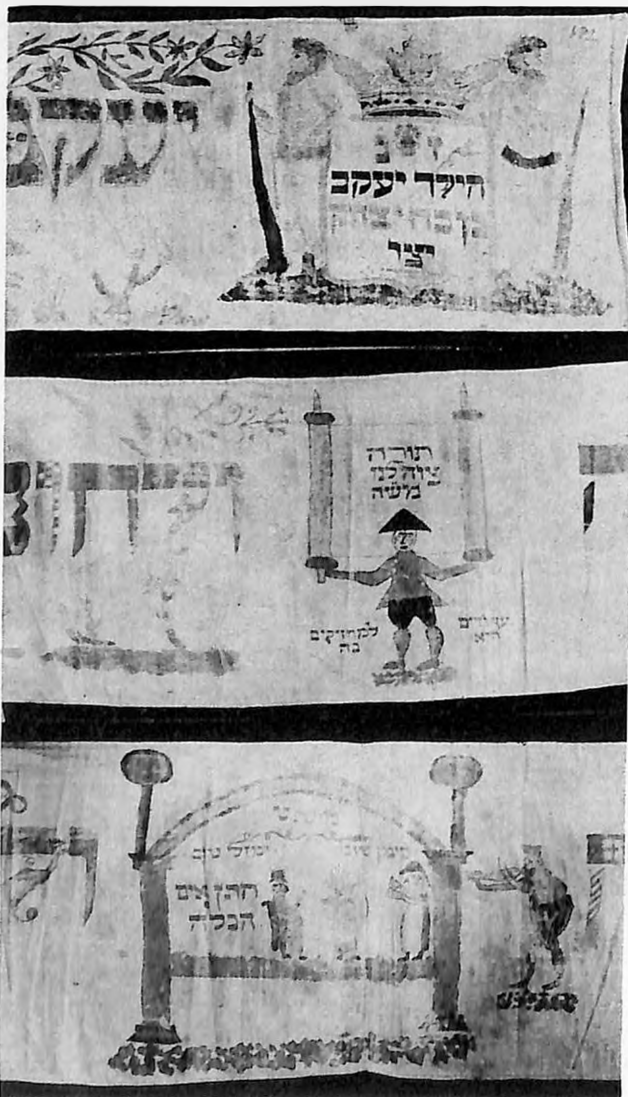
На крају се на Тору ставља најскупоценији део њене опреме, круна (хебр.: к е т е р) (сл. 3 д). Та круна има симболични, функционални и естетски значај. Њена симболика је у томе што се Тора сматра круном писаног стваралаштва код Јевреја — круном законодавних, етичких и књижевних дела, значајнијом од свих краљевских круна. Функционалност ове круне је у томе што у доњем делу има два прстена или отвора који се натичу на врхове дршки Торе и тиме се потпуно обезбеђује тешки свитак од одмотавања. Естетска функција круне је у украшавању свитка Торе. Израђује се најчешће од сребра, понекад је и позлаћена или има уметнуто полудраго камење; разноврсно је орнаментисана и често има звончиће који се чују када се Тора проноси кроз синагогу.

Уместо круне се понекад на врхове дрвених дршки Торе ставља пар металних натикача (хебр.: р и м о н и м, тј. нарoви) (сл. 7 и 8). Име долази од првобитног изгледа тих натикача,

који су у горњем делу имали облик нарова, симболишући плодност Израела. Међутим, током векова ти натикачи су због обиља украса и низова звончића изгубили стари облик и добили најчешће изглед малих вишеспратних кула. У сефардским (шпанским) синагогама се преко ових натикача ставља и круна, која нема калоту, већ само облик високог обруча, са истим орнаментима као на натикачима са којима чине целину (сл. 9 и 10).

Опрема за Тору, укључујући везену завесу која се ставља у синагогама испред ормана у којима се чувају свици, спада у најраспрострањеније облике примењене уметности код Јевреја. Та је опрема доживљавала током векова многе стилске промене, под утицајем уметности народа у чијој су средини Јевреји живели у дијаспори после разарања старе јеврејске државе у I веку н. е. Веома дуго су се одржали елементи готике, нарочито за натикаче, затим, код шпанских Јевреја и јеврејских заједница у Северној Африци, елементи исламске уметности, а код ашке-наских Јевреја у Централној и Источној Европи били су најраспрострањенији елементи барока, у првом реду за круне и штитове Торе. Исте стилске одлике показују и делови опреме од везеног текстила.

С обзиром да се на свицима није смела исписивати година копирања, старост и порекло свитака се утврђује — уколико нема записа на дршкама — помоћу типа слова која су се почев од XII века почела разликовати, некад сасвим видљиво, а некад само за добре познаваоце, према земљи где су настали. Тако се могу утврдити подручја: сиријско-оријентално, грчко, шпанско-североафричко, италијанско, немачко и француско. Код старозаветних, апокрифних и других јеврејских књига у приватној употреби, које су смеле бити украшаване и минијатурама, али врло ретко са потписом аутора, датирање и порекло је лакше открити, јер се може утврдити стил минијатура, а не само слова.

4 Повој за Тору (мапа), фрагменти сликаног украса, 357×19 см Пољска, 1825.

4 Bandage pour la Tora (Mapah), fragments de la decoration peinte, 357 × 19 sm. Pologne, 1825.
JIM T—105

5 Штит за Тору (тас), сребро, вис. 25 см., Босна, XVIII в.

5 Tass pour la Tora en argent, haut. 25 cm. Bosnie, 18e siècle. JIM M—65

6 Штит за Тору (тас), сребро, 39×31 см, Аустро-угарска, XIX в.

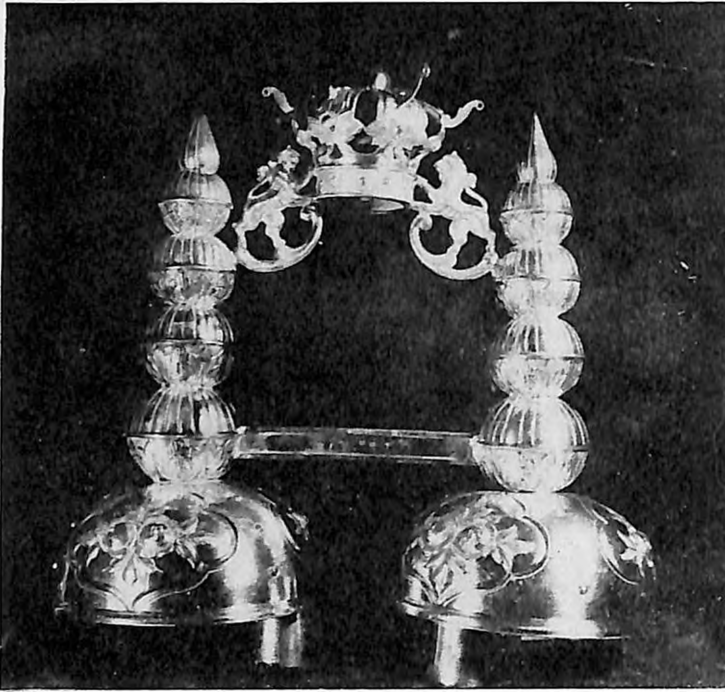
6 Tass pour la Tora en argent, 39 × 31 cm. Autriche-Hongrie, 19e siècle. JIM M—66

Према старим прописима, похабани или оштећени свици (касније је то важило и за кодексе) морали су бити положени на скровитом месту крај синагоге, како не би били оскрнављени доласком у руке пагана или бачени на ђубриште. Место где се на гомилу похрањују, уз одређени обред, стари свици и кодекси зове се г е н и з а. Сем неког места у темељима или крај синагога, гениза се могла припремити и на јеврејском гробљу, као обичан гроб, с тим што се на надгробној плочи клеше запис да је ту гениза. Тај пропис важи и данас за све примерке Пето-књижја и за молитвенике који се употребљавају у синагогама. Због тог обичаја, као и због уништавања јеврејских књига на ломачама Инквизиције и у другим погромима, веома је мало сачувано античких и средњовековних примерака јеврејских књига.⁴ Понекад су и неоштећени свици сакривани у необележеним генизама када је претила опасност да у току ратова или прогона буду уништени. Пергамент се у влажним скровиштима потпуно распадао. Само у сувим скровиштима су стари свици и кодекси бар делимично сачувани. Најпознатија скровишта су откривена крај Мртвог мора и у Езриној синагоги у Каиру, зиданој у VII веку.

До сада најстарији откривени свици са старозаветним текстовима потичу из II века пре н. е. Нађени су у скровиштима близу Мртвог мора, код Кумрана, где је секта Есена имала своју изоловану заједницу и, нешто јужније, на Масади, последњем упоришту јеврејских устаника против Римљана, уништеног 73. г. н. е. Код кумранских свитака нису нађене дршке са стране, већ су били умотани у платно и затим стављени у вазе од керамике, цилиндричног облика, с поклопцем. Још Јеремија (32, 14) помиње посуде од керамике за чување свитака.

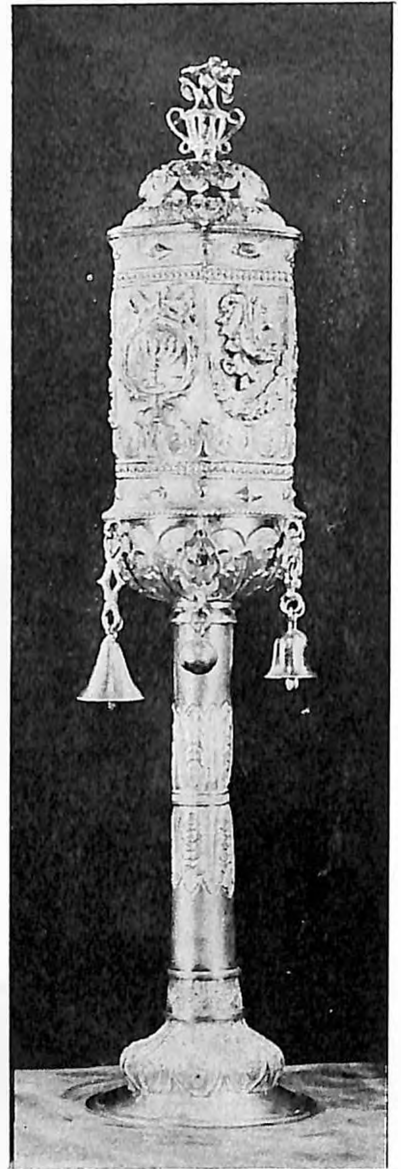
У Каиру, у генизи Езрине синагоге, нађен је за сада најстарији познати повез јеврејског кодекса, који потиче вероватно из IX века. Корице су од пергамент са троугластим преклопом који са доњих корица прелази на горње (при чему се мора имати у виду да се књига чита с десна на лево, те оно што су за хришћанску књигу горње корице, за јеврејску су доње.) О тај преклоп су некад били пришивени танки ремени или жиле, којима се цео кодекс везивао. Та врста

⁴ Нађено је више листова средњовековних јеврејских рукописа и јеврејских инкунабула у корицама хришћанских књига, јер су стари књиговесци припремали корице лепећи по неколико слојева хартије одбачених старих рукописа и књига, режући их према потребној величини.

7 Натикачи за Тору (римоним), сребро, 35 × 34 см.
(рeђи примерак спојених натикача), Аустроугарска,
XIX в.

7 Rimonim en argent, 35 × 34 cm. Autriche-Hongrie,
19e siècle. JIM M—75

8 Натикачи за Тору (римоним), сребро, 42 × 7,5 см.
(сачуван само један), Трст, XIX в.

8 Rimon en argent, 42 × 7,5 cm, Triest, 19e siècle.
JIM M—78

повеза се задржала веома дуго, све до XX века, у неким јеврејским заједницама у дијаспори, на пример у Јемену. Познат је још један начин старог повеза од пергаментa или коже с преклопом, када је врпца пролазила кроз кроз кодекс, тако да је било отежано његово отварање. На хрпту преклопа је обично записиван наслов кодекса или његових одељака. Повези најстаријих познатих јеврејских кодекса од листова пергаментa обично немају украса. Понеки имају само слепи тисак, а још ређе златотиск.

У књизи Јуде бен Самуела из Регенсбурга, „Сефер хасидим“ (бр. 345) из XIII века помињу се „добре књиге с лепим повезом“. Такође се помиње случај једног Јеврејина који је учио књиговезачки занат код неког хришћанског монаха.

У рабинској средњовековној литератури, у групи списа који се називају Респонзе, у којима се тумаче неки спорни проблеми из примене закона у свакодневном животу, као и разна начелна питања, помињу се узгред и повези појединих књига.

Већа се пажња посвећивала повезу и окуву разних врста молитвеника, нарочито за Махзор који је обухватао молитве везане за поједине празнике, за разлику од књиге Сидур која је садржавала збирку молитава за обичне дане и само је ређе добијала богатији повез или оков. Општинске књиге су такође брижљиво повезиване.

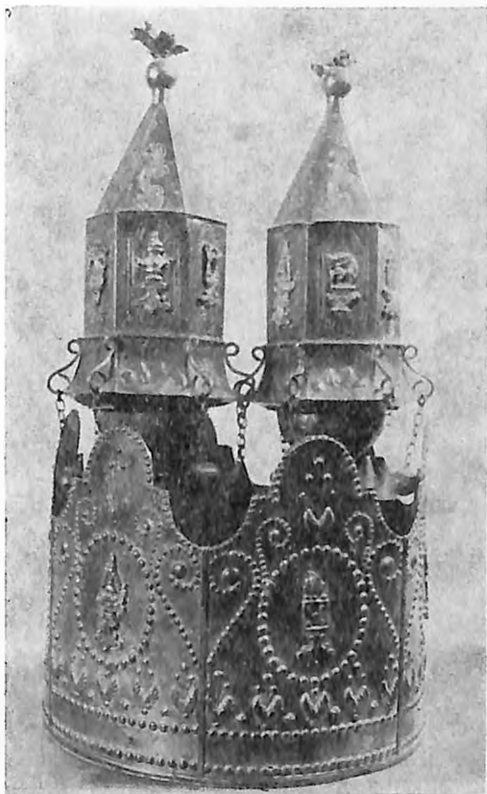
Познато је да су у XIV веку на папском двору у Авињону радили и Јевреји као књиговесци. Помиње се такође да је за краљевску ризницу у Арагону од 1367. до 1369. г. неки Меир Соломо израђивао уметничке повезе. Да је већи број Јевреја књиговезаца радио и за хришћанске наручиоце, сведочи и була непризнатог папе Бенедикта XIII из године 1415, у којој се, поред осталих противјеврејских мера, забрањује Јеврејима да повезују књиге у којима се појављује име Христа или Марије.

У XV веку је живео јеврејски књиговезац, кописа и минијатуриста Меир Јафе, више пута помињан у документима. До сада је нађено 15 његових повеза, који се чувају у библиотекама Лондона, Минхена, Нириберга и Ансбаха. Повезивао је најчешће у техници „cuir ciselé”. Он је урезивао орнаменте и фигуралне представе у доњу површину влажне коже и вешто стварао рељефне површине повеза. Ту вештину су јеврејски књиговесци научили у Немачкој, где је била веома развијена у XIV и XV веку, али су је после они на посебан начин неговали и више су је волели од једноставнијег метода „слепог тиска”. У изворима се та врста повеза помиње као „јеврејски начин резања коже”, иако то није била њихова новина. За путујуће јеврејске мајсторе књиговесце и преписиваче било је једноставније да собом носе нож за обраду и резање коже, него тешке матрице.

Јафе је 1468. године израдио повез за рукопис Петокњижја по нарудбини градског већа Нириберга. Као признање за његово мајсторство — називали су га „великим уметником” — Градско веће му је дозволило да остане у граду још више месеци и обавља тај свој занат. На поменутом Петокњижју је Јафе у рељефу израдио и запис јеврејским словима: „Ово Петокњижје припада Већу Нириберга, нека дуго живи” и ставио потпис: „Меир уметник”.

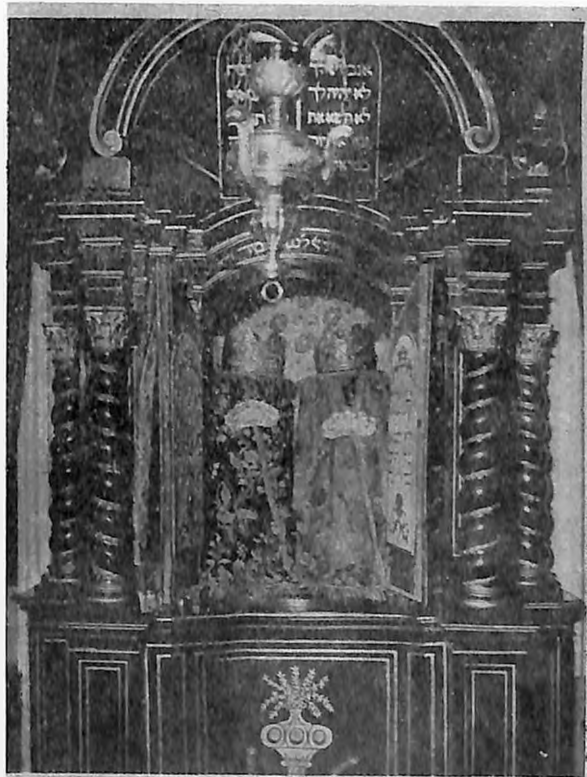
Наглим порастом израде књига после проналаска штампе у XV веку, све је већи број Јевреја који се баве књиговезачком вештином у целој Европи. У Пољској, на пример, они раде и за потребе цркве и државе.

Сачувано је свега 170 јеврејских инкунабула, од којих 30 на пергаменту. Штампане су у Италији, али су штампари били већином немачки Јевреји — избеглице. У Немачкој се тек од

9 Натикачи и круна за Тору (римоним и кетер), из збирке синагоге у Дубровнику, Шпанија, XV в.

9 Rimonim et keter pour la Tora de la Synagogue de Dubrovnik. Espagne, XV siècle.

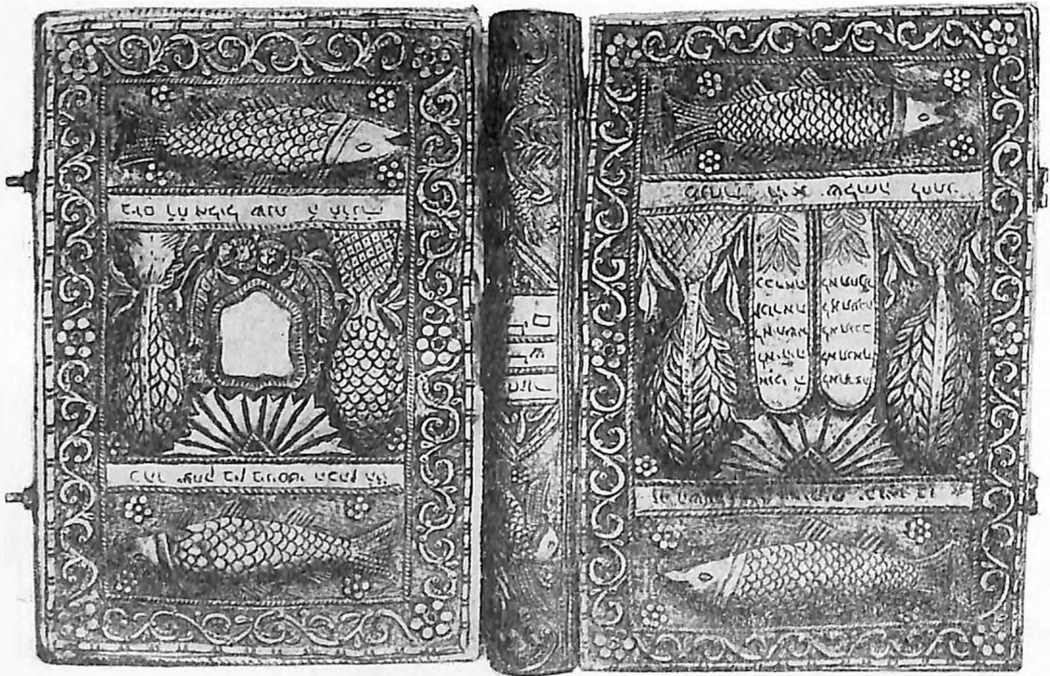

10 Свици Торе у шкрињи (Арон ха кодеш) синагоге у Дубровнику, Шпанија XV век.

10 Les Sifre Tora dans l'Aron ha codesh de la synagogue de Dubrovnik. Espagne, 15e siècle.

11 Оков за молитвеник, сребро, Беч, 5660 (1900) г.

11 Reliure en argent, Vienne, 5660 (1900). JIM 0—92

12 Оков за Махзор, сребро, Скопје 1895.

12 Reliure pour Mahsor en argent, Skopje, 1895. Muzej primenjenih umetnosti.

1500. почињу штампати јеврејске књиге. Прва датирана јеврејска штампана књига јесте Коментар за Петокњижје од чувеног учењака XI века Рашија (Шломо бен Јицхак Раши 1040—1105). Штапање је довршено 18. фебруара 1475. године у Ређио ди Калабриа, у штампарији Абрахама бен Исака, избеглице из Шпаније. Неколико месеци касније, 3. јула 1475. г. одштампано је дело „Арбатурим“, према рукопису Јакоба бен Ашера (1269—1343), рабина и учењака рођеног у Немачкој али који је дуго живео и умро у Шпанији. Дело је штампано у штампарији Мешулама Цузија. По неколико инкунабула је сачувано из Португалије и Шпаније, као и једна из Истанбула.

Најчешћи формат јеврејских инкунабула је мали фолио, али има и других формата уобичајених за инкунабуле, од фолија до октава.

Током XVII и XVIII века у Италији су са великом пажњом повезивана јеврејска издања Библије и јеврејски молитвеници, јер су били уобичајени поклон младенцима. Најчешће су израђивани окови од сребра са богатом орнаментиком. Омиљена је била и техника филигран. Сачувани су и примерци молитвеника намењених младенцима израђени од корњачиног оклопа, са фино угравираним орнаментима и посветом, а углови и копче су од метала. Обичај је такође био да се на молитвеницима аплицира минијатурни портрет невесте којој се књига дарује. Сачуване су и копче у облику руке и са фигурама Мојсија и Арона.

Брижљиво је повезивана и **Х а г а д а**, веома популарна књига коју је свака породица имала у кући.

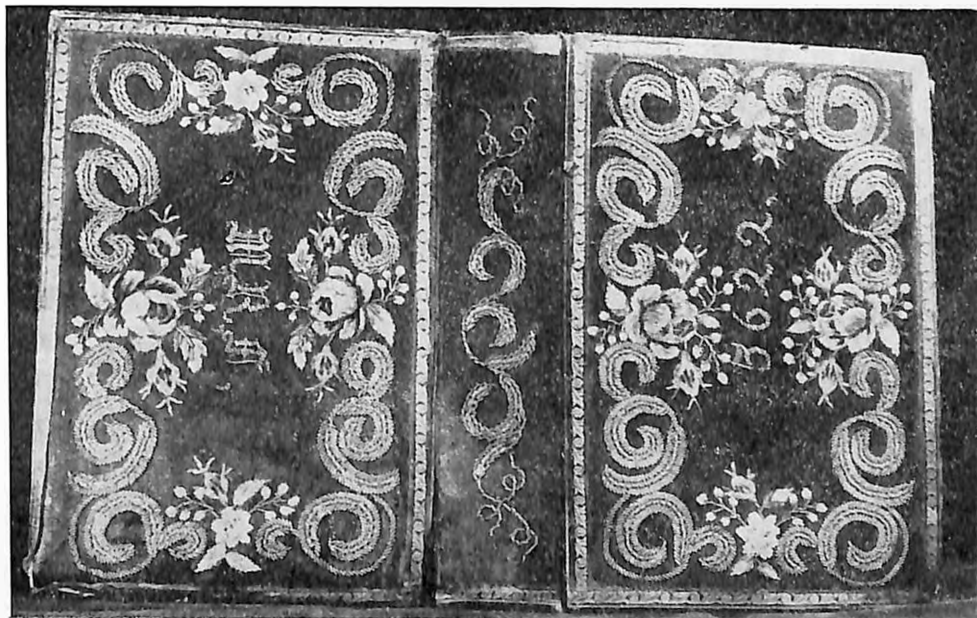
Повез и оков јеврејских рукописних и штампаних књига се у основи није разликовао од начина повезивања књига и орнаментисања окова хришћанског и исламског порекла. Понекад само јеврејски наслов на корицама или понеки јеврејски симбол указује на припадност књиге (сл. 11, 12 и 13). Нису, међутим, познати онако раскошни окови за Библије у јеврејском власништву, какви су постојали за хришћанска издања. Кожа је остала омиљени материјал за повезивање јеврејских књига.

До XIX века је повез јеврејских књига био занатски брижљиво рађен. Од тог времена, због нагле распрострањености јеврејске штампане књиге као последица еманципације Јевреја — стицања грађанских права и наглог развоја многих грана њихове делатности, повез је по квалитету и инвентивности био у опадању. Од почетка XX века се опет много више пажње поклањало уметничком повезу и тражени су неки специфични ликовни и иконографски елементи за повез јеврејских књига.

*
* *

Сви поменути прописи о јеврејским књигама — свицима и кодексима, важили су и за јеврејске заједнице у југословенским земљама, од оних које су настајале још у римском периоду од избеглица из Палестине, затим оних ствараних у Средњем веку и почетком Новог века од досељеника и избеглица из Централне Европе и Шпаније, до оних које су се све до XX века формирале од досељеника из Источне Европе.

Све до другог светског рата је у свим синагогама у Југославији — а било их је преко стотину, чувано по више свитака Торе са свим деловима опреме и украса. Многи су били стари и по више векова. Најдрагоценије су биле средњовековне Торе донете од избеглица из Шпаније, који су се крајем XV и почетком XVI века доселили у наше крајеве, претежно у Босну и Далмацију, а делом у Србију и Македонију. Велик број украса за Тору из југословенских синагога био је рад домаћих мајстора — Јевреја кујунџија и златара, а нарочито везени текстил, јер је код жена била традиција да дарују синагогама делове везене опреме. Све синагоге и јеврејске општине су имале и мање или веће библиотеке рукописних и штампаних књига од којих многе са уметничким повезом и оковом.

13 *Сефер аводат хахенна* (молитвеник за целу годину), штампан у Београду 1846. Повез од црне свиље с везом из 1862. г.

13 Reliure en soie brodée pour Sefer avodat hachenia, Belgrade, 1862. JIM P—98

Највећи део свих књига и свитака са њиховом опремом уништен је или нестao за време другог светског рата. Једино је у целини сачувана, јер је била добро сакривена, збирка синагоге у Дубровнику. Познат је и случај спашавања у свету најдрагоценије средњовековне Хагаде, тзв. „Сарајевске хагаде“. Од предмета, свитака и рукописних или штампаних књига које су се после рата могле пронаћи, већу збирку има само Јеврејски историјски музеј у Београду, а мање збирке се налазе у Сплиту, Сарајеву, Загребу, Новом Саду и Осијеку, поред поменутог збирке у Дубровнику. Већина ових збирки још није научно обрађена.

LITERATURA

- L. Blau, Studien zum althebraeischen Buchwesen und zur biblischen Literaturgeschichte, Budimpešta, 1902.
- A. Freimann, Binding, The Jewish Enc., London, 1902.
- H. Frauberger, Verzierte hebraeische Schrift und juedischer Buchschmuck, Frankfurt, M 1909.
- C. Bernheimer, Paleografia ebraica, Firenca, 1924.
- M. J. Husung, Ueber die sog. juedischen Lederschnitt, u Soncino-Blaetter, I, Berlin, 1925.
- M. J. Husung, Ein juedischer Lederschnittkuenstler (Meir Jaffe), u Soncino-Blaetter, I, Berlin, 1925—26.
- E. E. Hildesheimer, Juedisches Buchwesen, Jued. Lexikon, I, Berlin, 1927.
- L. Blau, Buchwesen, juedisches, Enc. Judaica, Berlin, 1929.
- M. Gruenwald, Juden als Buchbinder, u Mitteilungen der Soncino-Gesellschaft, №. 6, Berlin, 1930.
- S. Krauss, Zum Thema „Juden als Buchbinder“, u Mitteilungen der Soncino-Gesellschaft, №. 7—10, Berlin, 1931.
- B. Italiener, I. B. Secharjah, Ein juedischer Lederschnittkuenstler des 15. Jahrhunderts, u Festschrift fuer Aron Freimann, Berlin, 1935.
- F. Landsberger, The Origin of European Torah Decoration, Hebrew Union College Annual, XXIV, 1952/53.
- S. Radojčić, Haggadah of Sarajevo, Beograd, 1953.
- Z. Efron-C. Roth, Jewish Art, Jerusalem, 1957.
- M. Burrows, The Dead Sea Scrolls, Njujork, 1958.
- M. Waxmann, A History of Jewish Literature, Vol. I, London, 1960.
- C. Дубнов, Кратка историја јеврејског народа, Београд, 1962.
- Y. Yadin, Masadah, London, 1966.
- L. A. Mayer, Bibliography of Jewish Art (jedinice: Bookbindings, Bookbinders), Jerusalem, 1967.
- C. Roth, The Sarajevo Haggadah, Beograd
- C. Roth, Books, Enc. Judaica, Vol. 4, Jerusalem, 1971.
- A. Kanof, Jewish Ceremonial Art, Njujork, 1971.
- A. Kass, Torah Ornament, Enc. Judaica, Vol. 15, Jerusalem 1971.
- E. Werber, Kršćanstvo prije Krista, Zagreb, 1972 (s. bibliografijom o svicima s Mrtvog mora).

FORME, APPAREIL ET RELIURE DES LIVRES HEBRAIQUES

L'auteur relève que les prescriptions relatives au matériel d'écriture et sa forme, au mode d'écriture, à la conservation et à la lecture des livres, ainsi qu'aux procédés réservés aux livres endommagés — datant de l'Etat juif antique — sont restées en vigueur aujourd'hui encore; ceci constitue un cas unique au monde de perpétuation d'une fort longue tradition. L'auteur s'étend sur certaines caractéristiques des livres hébraïques, de leur appareil et reliure. L'une des particularités fondamentales que l'on cite est la forme de rouleau qui s'est maintenue jusqu'à nos jours pour certains livres de l'Ancien Testament en usage dans les synagogues, dont, avant tout, le Pentateuque (la Torah) et le Livre d'Esther (Meghilath Esther).

Les parements extérieurs du rouleau, fonctionnels, symboliques et décoratifs, tout en se conformant aux anciennes règles, subissent cependant des modifications de style, influencés qu'ils sont par l'art des peuples parmi lesquels les Juifs de la Diaspora vécurent après le démembrement de l'ancien Etat d'Israël au Ier siècle de notre ère.

Les codex sont, chez les Juifs, une forme considérablement plus récente que les rouleaux. Ils ont fait leur apparition dans les communautés israélites vivant dans un milieu hellénisé vers la fin de l'ancienne ère.

La reliure et les ferrures des livres hébraïques manuscrits et imprimés, tout au long du Moyen-Age et des temps modernes, n'ont pas accusé de différences notoires comparés au mode de relier les livres chrétiens et islamiques et d'en orner les ferrures. Seuls le titre hébreu sur la couverture ou quelque symbole juif indiquent l'appartenance hébraïque de l'ouvrage.

Un nombre relativement restreint de relieurs juifs sont connus de nom, quoiqu'il y en eût dans tous les ghettos et dans toutes les villes où il existait des communautés israélites. Certains documents indiquent que les relieurs juifs confectionnaient également des reliures et ferrures de livres pour des clients chrétiens, et même pour les papes et des trésors royaux, tandis que des artisans chrétiens ont exécuté aussi des commandes de reliure et ferrures de livres hébraïques.

La majorité des livres et rouleaux des synagogues sepharades et ashkenases en Yougoslavie ont été détruits ou ont disparu durant la deuxième guerre mondiale. Seule rescapée, en entier, la collection de reliques et de rouleaux de la synagogue de Dubrovnik avait été soigneusement cachée. Un autre cas connu de sauvetage est celui de l'incalculable Hagada, dite Hagada de Sarajevo. Des reliques, livres et rouleaux que l'on a pu retrouver après la guerre, le Musée historique juif de Belgrade est le seul à posséder une collection de quelque importance; des collections moins riches se trouvent à Sarajevo, Split, Zagreb, Novi Sad et Osijek, outre celle, déjà mentionnée, de Dubrovnik.

